

DAGBANI

2018 TIŊBIHI BAJETI

2018 BAJETI LAHIBALI MINI BOMMA NI NYAMMA ZALIGU SHELI DIN BE ASAMA

ON THE AUTHORITY OF
HIS EXCELLENCY NANA ADDO DANKWA AKUFO-ADDO,
PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF GHANA

**Tiᅇbihi ni yen tooi nya lahibali ᅇ luᅇ' sheli di yi niᅇ ka be
b̅ri li**

Ghana g̅mnanti 2018 Bajeti lahibali mini nyamma ni Tiᅇbihi bajeti nye la din be
intan̅ti:

www.mofep.gov.gh

A yi b̅ri di zaᅇ' b̅bigu, jaande nyami "Public Relations Office of the Ministry of
Finance":

**Public Relations Office
New Building**

Ground Floor

**Room 001 or 003
P. O. Box MB 40**

Accra - Ghana

Email: info@mofep.gov.gh

DIN BE KUNDI ƊO NI

ZILINKOM	iv
YAXI YINI: PILIGU	5
TAMAHA DIN BE 2018 BAJETI MAA NI (TINGBANI BOMMA NI NYAMMA TARISI)	6
LAXIBOBO MINI PINA: GOMNANTI NI DOLI SO' SHE ƊA N-NYARI LIXIRI.....	7
LAXIDIBO: GOMNANTI NI DIRI LIXIRI SHEM	8
2017 YAXA SHEƊA KPAƊMAƊA NI DAA BENI NI TI NI YEN YUUNI BINSHƊA 2018 PUUNI	10
Niyilimbuɗum	10
Soya Dolibu Yaɗili	12
Sabita mini Kom Nema	13
Shikuru	14
Alaafee	16
Pukparigu	17
Daabiligu mini Feeranima	19
Tingbani mini di daaƙiyanima.	20
Ya Mebu	21
Pala	21
Tuma	23
ƙ ilelini Bierisuɗ	23
Zalisi Zaɗ Tum: Gomnanti ni niɗ nia ni o niɗ Binshɗa:	24
NAABU	26
Bachinima Gbunni(Bajeti Bachinima)	28
Teebulinima Pebu	
Teebuli 1: 2017 laɗibɔbu nyabu soya mini pina ni piri shem	8
Teebuli 2: Birijinima mini pala maalibu ni paai shem	22
Anfoonima Pebu	
Anfooni 1: Bajeti Binkpulli	6
Anfooni 2: 2018 Dundɔɗni nyamma ni piri shem	8
Anfooni 3: Binyara mini di laɗidibo ni piri doya shem 2018 yuuni puli ni	9

ZILINKOM

- I. 2017 Bajeti nyela din kahigi vienyela n-wuhi Gɔmnanti ni kpuɔi so' sheɔa ni o taɔi ti tingbani ɔ daabiligu, ka ti pahi tingbani sheɔa ban pahiri buyi lax' nyabo tingbani, ka pali alikawuli sheɔa zaa o ni daa gbaai ni o ni niɔ n-ti Ghana tingbaninima.
- II. Chiri pia (10) din gari la ha, soya pam daa nyela din kpuɔi ni di maali ti daabiligu ka ti mi na kuli nyela ban íi yim ni ti gu ti ni daa nya binshɔa maa. Ti nyela ban biri zoosim bimbira mini tuma dama Gɔmnanti ɔ nyela ɔun tibigi Ghananima bierisuɔ pam.
- III. Chiraa shɛm tuun' kpɛma tumbu nyaɔa, Gɔmnanti nyela:
 - ɔun che ka ti SHS shikuriti chandila niɔ yoli n-ti sokam zaa;
 - ɔun yihi tingbani aɔanima biɛhigu shɛhi (National Digital Addressing System), din yɛn wuhiri aɔia kam ni be shɛli Ghana tingbani ni;
 - ɔun yihi tingbaninima foto zuɔurɔmahi na; nti pahi
 - Karimbanima shikuriti mini nɛsibihi laxi ɔmahira labisibu na.
 - Ka kpe ban zuri gbiri salima yeltɔa ni (Galamsey).
- IV. 2018 Bajeti maa puuni, ti nyela ban yɛn kpaɔsi ti kaya ni taɔada tuun' baɔsim din yi Tingbani tuun' baɔsim maligu laxingu (NEIP) puuni 1, banlee ti bi 'pola ban Yuma chani yuun' pihita ni anu (35) la. Ti ni lahi zaɔ ti zaɔsim niɔ liɔiri di n-niɔ mɔbu, lɛbiginsim, pukparigu mini pukparigu daabiligu ni, tuma bo n-ti salo ni nuuni tibiginsim ni.
- V. 2018 Bajeti nyela din lahi wuhiri Ghananima ni yɛn zaɔ lɛbiginsim soya nianima n-kpɛhi tuma ni shɛm (Sustainable Development Goals) (SDGs), ni di che ka ti nya zoosim din mali dariza. Bajeti ɔ kamani SDGs nyela din lo ni di tahi ninsalinima zuɔusaa, din yɔn che ka bɛ laxim beni, zoosim ni nangbanyini andunia yaɔa zuɔu.
- VI. Ti yi yɛn che ka ti Bajeti yelikpana maa niɔ pali ka zaɔ Ghana ka di lɛbi nyamma ni be luxi shɛli, n-kpaɔsiri ya ti Ghana bilichinnima ɔ ni yi che ka ti zaa kpuɔi Gɔmnanti nia maa, dini n-nyɛ tuma yihibu na "ninsalinima kpaɔsibu mini zoosim din yɛn yi ti nangbanyini biɛhigu ni na, din yɛn yooi soli n-wuhi ni yɛlimanli be ti biɛhigu ni ka tahiri daabiligu zoosim na.
- VII. M puhiri Ghananima zaa ni bɛ kpaɔmaɔa bɛ ni nyɛ Ghananima la zuɔu, í engamayilinima, ti Nanima, lɛbiginsim zonima, suhudooyilinima mini salinima ban nia nyɛ ni bi lɛbigi ti Ghana tingbani.
- VIII. Naawunini niɔ alibarika niɔ sokam ni.

KEN OFORI-ATTA
Minister for Finance

YAXI YINI: PILIGU

Bo n-nye Tingbani Bajeti?

1. Tingbani Bajeti nyela soli din wuhiri Gɔmnanti ni yen nya liɣiri luɣi sheli polo ni o ni yen di li n-doli so 'sheli. Ghana tingbani puuni, minisa ɣun su laɣ' dibo yaɣili Gɔmnanti yiko puuni nyela Ghana fukumsi zaligu ni gbaai so ni o maali shili ka zaɗ o Bajeti n-wuhi jintɔriba yuuni kam puli ni, Tingbani Bajeti nyela din gbaai yuun' yini ko January dahin' yini (1st) zaɗ hali ni burinya goli biɣu pihita ni yini (31st December), dini ka be booni laɣ 'dibo yuuni maa.
2. 2018 Bajeti maa wuhirila Ghananima ni mali United Nations (UN) Lebiginsim Soya Nianima (Sustainable Development Goals) (SDGs) n-tumdi tuma yaɣa zaa shem. September 25th biɣu pishi ni anu dali, yuuni 2015 puuni, tingbana ban be anduniyayili daa kpuxila nia sheɣa ni be zaɗ guli dunia namtiseri ka bo sɔɣsim ti ninsalinima zaa, n-kpaɣsi nangbanyini mini zosimli ka di zaa nye bin palli m-be ti lebiginsim nianima ni.
3. Ti lebiginsim soya nianima (Sustainable Development Goals) (SDGs) zaa yixisila pia ni ayopɔin (17). Nia kam malila di ni bɔri binshɣa di ni bɔri ni di nya zaɗ chaɗ yuun' pia ni anu saha (15) (2015-2030). Pɔi ka nianima ɗɔ ti yen pali, sokam tu ka o niɗdi di ni tu ni o niɗ sheli, bana n-nye Gɔmnanti, iengamayilinima, tiɗbihi ni ninsalinima kamani nyini. Lala tiɗbihi Bajeti ɗɔ wuhirila binsheli Gɔmnanti ni yen niɗ ka tooi zaɗ lebiginsim soya nianima (SDG) n-tum tuma. Lala nianima ɗɔ nyela din be gbana ɗɔ puuni, din yen che ka salo zaa ni tooi nya li.

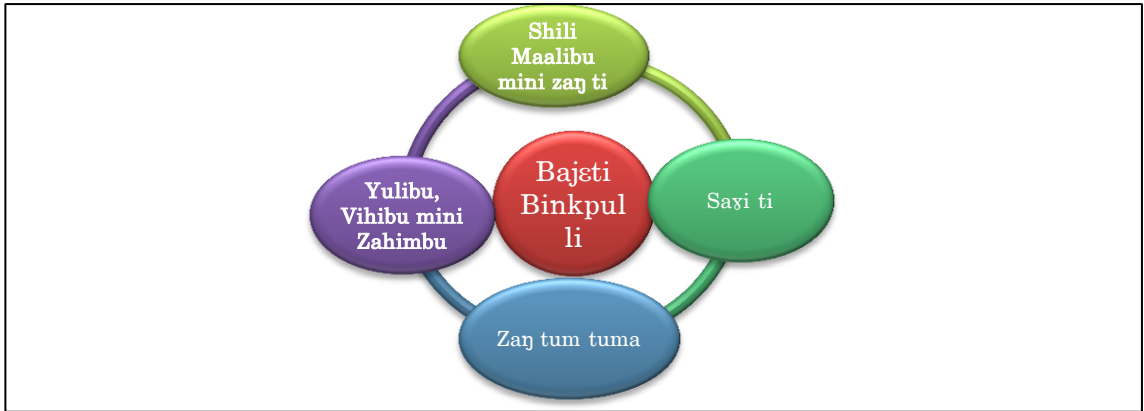
Bo n-lee nye Tiɗbihi Bajeti?

4. Tiɗbihi Bajeti nyela be ni kahigi lahibali sheɣa poloni ka di mi gba be tingbani Bajeti puuni. Di nyela soli zaɗ ti salo zaa ka wuhiri ni Ghananima zaa nyela ban mali milinsi pam zaɗ chaɗ binshɣa din be Bajeti puuni.

Bajeti So' doligu

5. 1992 Zalisi buku (Article 179 (1)) bɔrimi ni Gɔmnanti zaɗ Bajeti n-wuhi jintɔriba kamani goli puuni pɔi ka laɣ' dibo yuuni maa naan paagi. Gɔmnanti laɣ' dibo minisita n-nye ɣun yen zaɗ Bajeti maa n-wuhi ba. Lala Bajeti ɗɔ nyela din doli soya bunahi zuɣu: shili maalibu, nuu dihibu, tuma mini yulibu, vihibu mini zahimbu kamani din be anfooni din doli ɗɔ na:

Anfooni yini: Bajeti Binkpuli

6. Minisita ŋun su laɣ' dibo yaɣili boŋrila haŋkaya Minisita sheba ban pahi sani, tuma du' zuɣuri (MDAs) ni zamaatu zaa sani din nyaaga ka che ka o miniba iini n-gbaai din yen kpe Bajeti maa ni. Minisita ŋun su laɣ' dibo yaɣili (MoF) yen yimina nti saŋ tuma duzuɣuri (MDAs) ban be Gɔmnanti yaɣili ni be lihi be buɣisa din be be ni Bajeti sheli maa ka baŋsi ba kadama be buɣisa maa mini tingbani lebiginsim zalisi nyela din doli taba.
7. Lahibali sheli be ni buɣisi maa nyela be ni yen zaŋ sheli n-ti Kabinantinima ni be sayi n-ti. Minisita ŋun su laɣ' dibo n-yen zani Gɔmnanti zaani n-zaŋ lahibali sheli be ni buɣisi gbaŋ puuni maa n-wuhi jinaduunima ka be deei, n-ŋme nangbankpeeni, ka sayi n-ti, ka zaŋ li niŋ zalisi puuni ka di lee zalikpani.
8. Minisita ŋun su laɣ' dibo yaɣili yen bahi zaŋla o saŋsim n-ti tuma du' zuɣuri (MDAs) n-doli be ni boŋrili shem, ni di zaŋ tum be ni daa buɣisi ni be ni tum tuun' sheŋa zaŋ jendi be ni sayiti Bajeti sheli maa. Be yen yula tuma du' zuɣuri ŋo tuma ŋo, ka vihi be laɣ' dibo ka lahi, zahim li ni di che ka be tooi zaŋ tingbani aia n-tum vienyela.

TAMAHHA DIN BE 2018 BAJETI MAA NI (TINGBANI BOMMA NI NYAMMA TARISI)

9. Tamaha din be 2018 Bajeti maa ni n-doli ŋo na:
 - GDP zoosim zaasa yiɣisila 6.8 koŋbigi vaabu puuni;
 - GDP din pa kpa' bindi zaasa zoosim yiɣisila 5.4 koŋbigi vaabu puuni;
 - Yuuni bahigu nema daa ni duri ka siɣiri shem nyela 8.9 koŋbigi vaabu puuni;
 - Nema shaara lunzahim ni paai shem nyela 9.8 koŋbigi vaabu puuni;
 - Bajeti di n-yaɣi ni paai shem GDP ni nyela 4.5 koŋbigi vaabu puuni;

- Laɣ' sheli din guui yiɣisila 1.6 kɔbigi vaabu puuni; ni
- Tinduya ni laɣ' sɔɗda din guui ku pooi tinduya ni nɛma mini tuma gubu chira ata ni pirigili (3.5) zuɣu.

Gɔmnanti Laɣibobo Soya

10. Di ni yen sɔɗ laɣibobo tuma 2018 puuni zuɣu, Gɔmnant nyɛla ɗun zaɗ soya din doli ɗɔ na ɗɔ m-pahi so' shɛɗa din pun beni la zuɣu;
- Ni di niɗ taɣibu din mali yaa zaɗ chaɗ ti farigu zalisi la polo, di bahi bahindi ti farigu din gahim la.
 - Nyɛla ɗun yen labi lihi ti farigu deebu so' kurala shɛɗa din kuli yen kpaɗsi farigu deebu;
 - O ni zaɗ farigu nuu dihibu zalisi la tum tuma;
 - O ni pahi so' shɛɗa bɛ ni doli deeri farigu la shɛshiragbana din yen che ka di yɛligi gbaai íengama duzuɣ' kara yaɣa la zaasa;
 - O ni kpaɗsi nɛma farigu deebu; nti pahi
 - Ghana salim' bɔɣa zuɣu yulibu.

Laɣidili Zuɣu Lihibu Soya

11. Ti yi bɔri ni ti booi ti Bajsti dinyaɣi, so shɛɗa din doli ɗɔ na n-tu ni ti doli.
- Ti yɔri yobu soya labi vihi vienyɛla;
 - Chief Executive Officers (CEOs) mini Boards of State Owned Enterprises (SOEs) kpamba piibu darizanima;
 - Yɔri yobu soya zalisi gbubbu;
 - Tiɗgbani tuma du' zuɣuri kpamba vihibu;
 - Tuma duri nɛma mini motonima tibu; ni
 - Gɔmnanti gɔrima vihibu soya din yen che ka bɛ ti o binsheli din yen kpaɗsi di darizatali.

LAXIBOBO MINI PINA: GOMNANTI NI DOLI SO' SHE ŊA N-NYARI LIXIRI

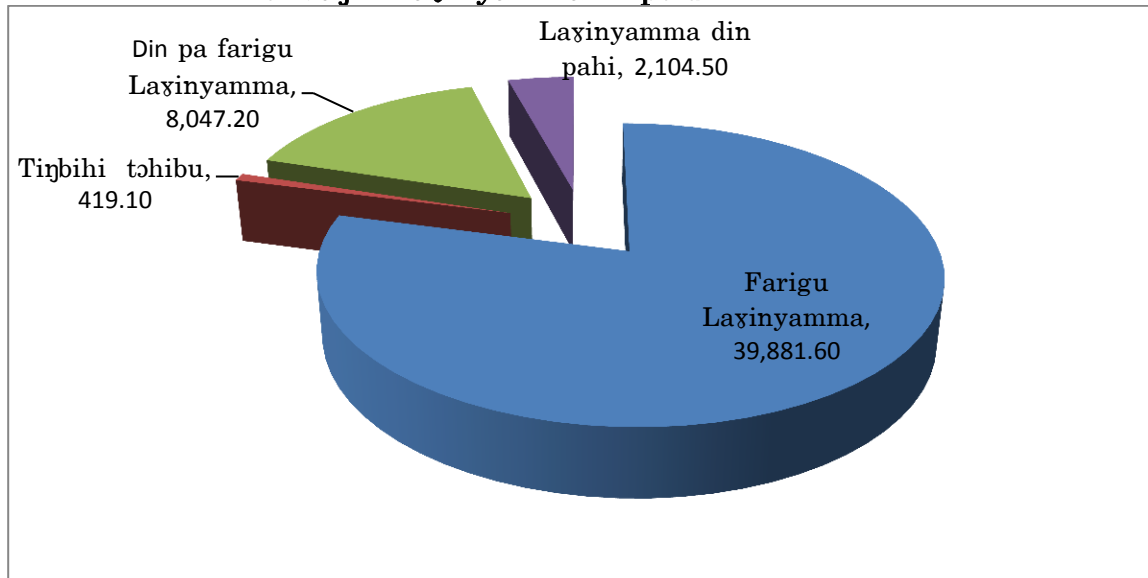
12. Gɔmnanti nyarila o liɣiri soya ayi puuni; dimbɔɗɗonima n-nyɛ dundɔɗni liɣ' nyamma mini pina. Dundɔɗni liɣinyamma nyɛla din gbaai farigu laɣ' ɗmahí, tiɗbihi toto nima, laɣiɗmahí din pa farigu nti pahi laɣiɗmahí din pahi. Gɔmnanti ni yen kpaɗ o maɗ shɛm n-tooí nya liɣiri tum o tuma yen dolila niriba, feeranima nti pahi tuma durinima ni yɔri bɛ farigu doli saha shɛm,
13. September 2017, Laɣibomma mini Pina daa yiɣisila GH¢28,429.20 miliyon din daa yiɣisi 14.1 GDP kɔbigi vaabu puuni. Di bayana nyɛla din be teebuli din do gbunni ɗɔ.

Teebuli 1: 2017 Laɣibomma mini Pina ni Pu shem

Laɣibomma yuli	2017		
	Bajeti maŋli	Bajeti sheli di ni labi lihi	Be ni diehi laɣi sheli (Jan-Sep)
Laɣibomma mini Pina ni yiɣisi shem	44,961.63	43,096.66	28,429.20
Dundɔɗni Laɣinyamma	43,430.11	41,565.14	27,481.10
Farigu Laɣinyamma	34,382.05	33,017.08	22,135.60
Tiŋbihi tɔhibu	296.33	296.33	296.20
Din pa Farigu Laɣinyamma	6,670.04	6,170.04	3,832.70
Laɣinyamma din pahi	2,081.69	2,081.69	1,216.60
Pina	1,531.52	1,531.52	948.10

14. Di daa buɣisimi n-ti ni laɣinyamma mini pina yuuni 2018 yen nyɛla GH¢51,039.10 miliyoŋ din yiɣisi 21.1 GDP kɔbigi vaabu puuni. Dundɔɗni laɣinyamma din yiɣisi GH¢50,452.40 miliyoŋ ka pina mi nyɛ GH¢586.80 miliyoŋ. Di ni pu shem zaa nyɛla din be tuuli Anfooni (1) maa ni.

Anfooni 1: 2018 Dundɔɗni Laɣinyamma ni pu shem

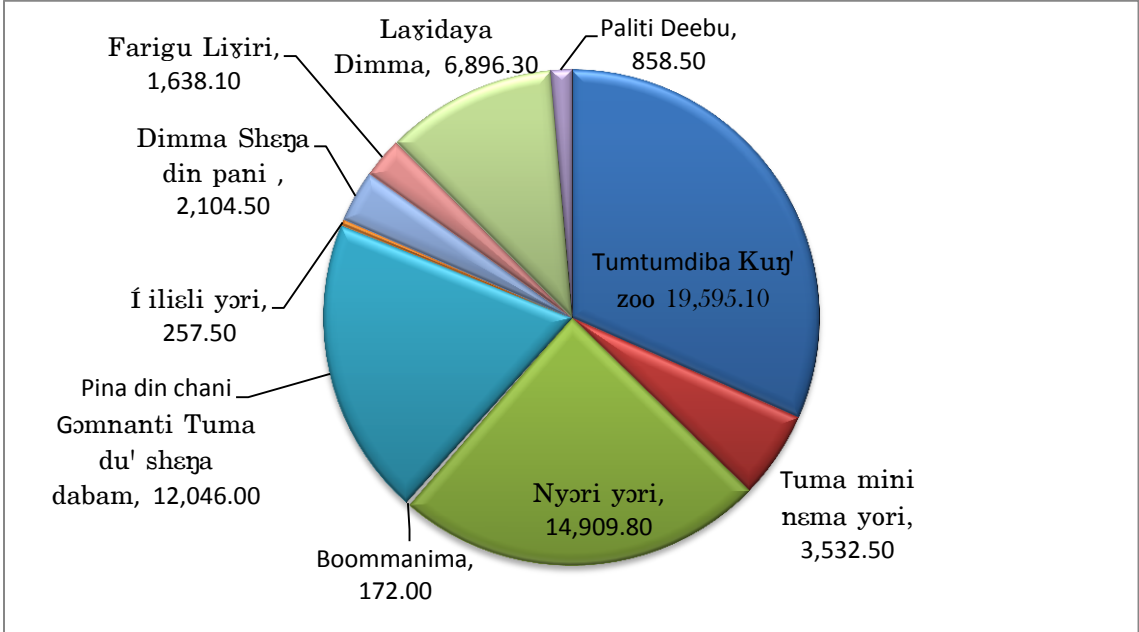

LAXIDIBO: GOMNANTI NI DIRI LIXIRI SHEM

15. Gɔmnanti dimma nyɛla din wuhiri o ni mali nia ni o di lixiri shem zaŋ chaŋ o tuma polo yuuni puli ni.

- 16. Bini din gbaai September 2017, dimma din gbaai paliti dehibu daa yiḡisila GH¢37,705.00 miliyoḡ. Ka di che ka GDP kɔbigi vaabu puuni yiḡisi 18.7, GH¢41,036.20 miliyoḡ Bajeti maa puuni. 2018 puli ni, GH¢62,010.30 miliyoḡ din yiḡisi GDP 25.7 kobigi vaabu puuni nyɛla bɛ ni zaḡ buḡisi nti yuuni maa dimma.
- 17. Ti ni tooi kpahim kadama laḡinyamma mini pina din yiḡisi GH¢51,039.10 miliyoḡ maa pala din yɛn saḡi dimma sheli di ni buḡisi ti GH¢62,010.30 miliyoḡ maa. Lala zuḡu, Gɔmnanti nyɛla ḡun yɛn paḡ GH¢10,971.10 miliyoḡ din ni che ka o tooi limsi laḡinyamma sheḡa din pooi maa. Anfooni 3 nyɛla din wuhiri dimmanima ni di ka pu shɛm yuui 2018 pulini.

Anfooni 2: Dimmanima ni di ka pu shɛm yuuni 2018 puli ni

- 18. Ti ni tooi kpahim ka dama Gɔmnanti nia kuli kpala di yo tumtumɔiba nti paɛi sam' sheḡa din doli Gɔmnanti.

Kpam Nyamma mini Dimma Pubu

- 19. 2017 yuuni, ti daa nyɛla kpa' ankora kamani 5,795,014 ti kpam yaḡa la ni. Ka dimbɔḡ daa yiḡisi kamani US\$339.32 miliyoḡ, din nyɛ GH¢1,451.39 miliyoḡ.
- 20. Ti ni daa nya kpa' sheli ti kpam gbibu tuma maa saha daa nyɛla US\$362.58, din yiḡisi GH¢1,552.13 miliyoḡ. Liḡiri ḡu puuni, US\$127.09 miliyoḡ din yiḡisi GH¢546.31 miliyoḡ daa nyɛla bɛ ni zaḡ sheli n-sɔḡ tum

2017 Bajeti tuma, yuuni puli ni Bajeti lixiri (Annual Budget Funding Amount, (ABFA)).

21. 2018 laxidibo yuuni maa, ti ni daa mali ti kparam nysbu laasabu shem daa yixisila US\$669.41 miliyon. Lala lixiri n̄ puuni, US\$235.10 miliyon ka be yen yihi n-sɔ̄nsi 2018 Bajeti maa (ABFA).

2017 YAXA SHEŊA KPAŊMAŊA NI DAA BENI NI TI NI YEN YUUNI

BINSHEŊA 2018 PUUNI

22. 2017 yuuni maa ni, Gɔmnanti daa yuunila binyera pam ni o zaŋ che ka ti daabiligu chani vienyela, ka di nyela o kuli zoorimi n-gindi yoori tuma tiri ban ka mini ban mali, kamani o ni daa buxisi ti lebiginsim soya nianima SDG din pahiri anii (8) ni shem la. Lala tuun' kpema maa sheŋa n-do gbunni n̄;

Nixilimbuɔum

23. Ti yi b̄ri ni ti nixilimbuɔum be alaha, ka tumdi vienyela, ka lahi yen beni ka íemana n̄ dini saha kam ka be ni yeli lebiginsim soya maa nima SDG puuni din pahiri ayopɔin (7) la; 2017 puuni, Gɔmnanti daa nyela n̄un tum tuun' sheŋa din doli n̄ na:
- O daa pahila nixilimbuɔim yaa kamani 445MW ni di sɔ̄n kpaŋsi tingban nixilimbuɔum: din tahiri ti nixilimbuɔim yaa din nys 4,132 MW chaŋ ti lebi 4,577MW 2017 yuuni ni;
 - O daa yimina n-ti k̄hi wuntaŋa ni tiri furila sheŋa neesim la kamani 52,191 (din mali mobali chaajibu bukaata) n-ti nandaamba lixiri din yixisi pisopɔin kɔbiga vaabu puuni 70;
 - O daa naagi mihi anu (5) pahibu Ada East District (Pediatorkope), Krachi East (Kudorkope), Krachi West (Atigagome mini Wayokope);
 - N tari gaasi silinda 17,000 ni neembɔra din daa pahi be be tinkpansi toontibo laxinsi tuma ni (RLPGPP);
 - Tinkpansi 289 ka be daa zaŋ m-pahi tingbani nixilimbuɔum maa zuu;

- Ka tuɣi (Transmission System Reinforcement Project) tuma la ni di lebigi tuma dariza, nti pahi suhudoo mini sumaɗa ka di pahi. Din kpa talahi sheɗa n-nyɛ din doli ɗo na:
 - Kpando-Kadjebi 161kV Niɣilimbuɗum waayibu mihi daa nyɛla be ni naagi shɛli
 - Aboadze-Prestea Niɣilimbuɗum waayibu din mihi daa pahi kamani 330kV vaabu pisopɔin (70%) kɔbigi vaabu puuni din naagi.
 - Prestea-Kumasi mihi daa nyɛla 330kV ka di ni paai shɛm nyɛ vaabu pisopɔin (70%) kɔbigi vaabu puuni.
 - Kumasi-Bolgatanga Niɣilimbuɗum waayibu mihi yiɣisi 330kV Kɔbigi puuni vaabu pihinu (50%) daa nyɛla din naagi
24. Ti yi yen mali ti ni bɔri niɣilimbuɗum shɛm 2018 yuuni puli ni, din ɗuna Gɔmnanti ni niɗla binyɛra din doli ɗo na:
- Pahi niɣilimbuɗum ni yiri shɛlina yaa kamani 484MW (Cenpower, 340MW; tuuli yaɣi yini yaa 144MW);
 - Pahimi niɣilimbuɗim mihi yaa kamani 330kV Kumasi-Bolgatanga tuma yaɣili sahakam ka bahi naagi Aboadze-Prestea 330kV ni Prestea-Kumasi 330kV yaa;
 - Ɗun tuɣimi tinkpansi 1,796 tingbani niɣilimbuɗum mihi pahibu la, ka zali mihi pahibu maɪina dibaa ata Ada East District mihi pahiri yaɣili tuma ni;
 - Ka ti palazuɗu niɣilimbuɗum kamani 69,250 150W LED, ka lahi tari 300,000 (Timer Switches) ni di sɔɗ baligi ban mali firijinima buɗum yɔri;
 - Gaasi nambu shee din yi Sankofa Gye Nyame yaɣili la daa nyɛla o ni pili shɛli 2018 yuuni maa pirigili ni;
 - LED furilanima din yen sɔɗ tiri niɣilimbuɗum kamani o ni daa niɗ nia ni o ni labisina la daa nyɛla o ni tari di miliyoɗ pia ni ayi (12 million).
 - O daa lahi zali nuuni tuumbaɗsim bɔhimbu shee (TVET) ni di wumsi bihi zaɗ jendi kpam mini gaasi maalibu;
 - O lahi pili MDAs (Solar Rooftop Programme) wuntaɗa buɗum furilanima tuma la ni di booi Gɔmnanti laɣidibo zaɗ chaɗ ti binyɛra polo.
 - O lahi yihi lala wuntaɗa ni tiri furila sheɗa maa na kamani bin din kalinli yiɣisi 50,000 n-tari yili sheɗa ban ka yiko.
 - LED furilanima din kalinli yiɣisi miliyoɗ pia ni ayi (12) lahi nyɛla o ni tari shɛli ni di booi ti ni mali ti niɣilimbuɗum tumdi tuma shɛm ka di be laɣingu shɛli din yuli booni nyamma laɣingu la LED.

25. 2018 yuuni nɔ, Gɔmnanti malila nia ni o di liɔiri kamani GH¢914.40 miliyon n-niɔ yax 'sheɔa din' kali nɔ.

Soya Dolibu Yaɔili

26. Zaɔ chaɔ Gɔmnanti kpaɔmaɔa soya dolibu yaɔili poplo, o nyɔla nɔn daa yina ni so' chibisi nɔ yuuni 2017 din gariti nɔ puuni;

- O yihi kompiitanima zaɔ tum tuma ti teeku noya ni ban tumdi ti tingbani dundoguliba la sani di sɔɔdi daabiligu ka di niɔdi yom ka lahi ka saha dibu ni di sɔɔ yihi liɔiri na;
- Tema mini Takoradi teeku noya daabiligu shee la nyɔla din tuɔi yɔligibu ni di sɔɔ che ka konteenanima pam tooi zani ka di pala di yen dila saha;
- Kotoka International Airporti la (KIA) so 'chandiba vuhim shee (Terminal 3) daa nyɔla din tuɔi yɔligibu ni di tooi deei so' chandiba kamani miliyon dibaa anu (5 miliyon) laasabu yuuni kam
- Ho Alepile paaki (Airport) la tuma tumbu ni, vaabu pihinahi ni ayopɔin (87%) daa nyɔla din naagi;
- Wa Aerodrome daa nyɔla din naagi ka di lebigi du' sheɔa so' chandiba nɛma deebu shee;
- Loori kara ban galisim paai 10.1km iii buyi mini 4.5km zaɔ' yini pala daa nyɔla be ni maali shɛli Sekondi zaɔ chaɔ Takoradi mini Kojokrom, ka di che ka ziliji kpebu piligi;
- Ziliji palli waɔilim din paai 85km daa nyɔla be ni pili shɛli maalibu ni di yiri Tema Porti ni n-kuni kuligi duli Volta Lake mini Akosombo Porti la polo;

27. 2018 puuni, Gɔmnanti ni niɔ binshɛɔa dindoli nɔ na:

- O ni tuɔi tuma din yen lebigi Western soya (Kojokrom-Kumasi bɔbili la soya mini Dunkwa-Awaso-Nyinahin) ka tuɔi lala soya nɔ maalibu Tema-Akosombo soya bɔba la zaa;
- HO Alepile paaki (Airport) lubu shee la mini sochandiba deebu shee la (KIA Terminal 3) daa nyɔla din naagi
- Sochandiba deebu shee daa nyɔla be ni pili shɛli, ka yɔligiri be guubu shee mini binshɛɔa din kpa talahi Kumasi Alepile paaki (Airport) la puuni;

- (Phase II) Tamale Alepile paagi (Airport) tuma din pahiri ayi la gba paagi paaki sheli din mali sochandiba deebu shee ni din ni tooi deei Aii chandiba kamani 5000m², ka di nyela din mali zuhusaa pala yihibu tirafiiki yulibu, buyum kpihibu duu ni binshen din kam tu ni di beni.

Sabita mini Kom Nema

28. Ti ni yen tooi nin shem kpansi sabita mini kom tuma kamani SDG ayobu (6) ni wuhi shem, Gɔmnanti daa nyela nun kpuxi so' chibisi n 2017 yuuni pulini:

- Molo din nye (Operation Vanguard) zan jendi salima gbibu (Galamsey) ka di che ka ko' nyuri sun nyabu kpansi kamani lahibali din beni ni wuhi shem;
- Pili Wa Kom tuma la ka naai (Water Supply Project) mini Cape Coast gba kom tuma la, (Water Supply Project), Essakyir (Water Supply Project)-Addendum 1, Akim Oda, Akwatia mini Winneba (Water Supply Project) kom tuma la;
- Tuun' sheli din dan tooni (1) mini din pahi ayi (2) zan jendi tinkpansi kom tuma mini sabita tuma la (Sustainable Rural Water and Sanitation Project) (Five District Water Supply Scheme) daa naaya nti pahi Ankrokeri kom tuma din be Ashanti Region la; ni
- Be daa kari niriba ni be di lahi bahi sayiri lux' shen Accra Metropolis ni bi bahi noli ni be bahimi sayiri la.

29. 2018 yuuni puuni, Gɔmnanti nysla nun yen pili tuma n:

- Kom tuma yaxili din pahi ayi (phase 2) yen jendi la (Sustainable Rural Water Supply Project), pompinima sabu tinkpanbihi pihinu 50 laasabu ni nti pahi waananima kamani kobishita laasabu (300);

- N tuɔu yaligi kom tuma ladin be Kpong (Water Supply Expansion), Aqua Africa, Yendi, Damongo, Tamale, Sunyani, Sekondi-Takoradi, Essiama nti pahi Navrongo kom tuma la (Water Supply Projects); ni
- Yen miɛla baanjiriti 200,000 n-ti niriba di mini bim' bɔɔa 20,000 n-ti tumtumdiba ka di jendila be "so kam baanjira" (Toilet for All) tuma la ni di baligi sambanni baanjira la damdibu.

30. 2018 puuni, Gɔmnanti niɲla nia ni o zaɲ GH¢183.63 miliyoɲ n-kpe yaɲili ɲɔ tuma ni.

Shikuru

31. Ti yi yen bo kariɲ suɲ n-ti shikuru ni di che ka Ghananima zaa tooi tim nuu zaɲ chaɲ ti tiɲgbani liebiginsim polo kamani SDG yaɲili anahi (4), ni wuhi shem Gɔmnanti ni nyɛla ɲun kpuɲi so' chibisi ɲɔ:

- O yen ti la liɲiri ka be yo shikuriti liɲ' ɲmahi shɛɲa din na bi yo ka pahili kobigi puuni kobigi vaabu zuɔu (100 percent) ka di yihi li GH¢4.50 la ni n-tahi GH¢9.00;
- O deela 2017 BECE sabibu yɔri la kɔbigi puuni vaabu pisopɔin (70 percent) zuɔu n-ti bihi ban be Gɔmnanti mini bihi ban be íengama shikuruti la ni (JHSs);
- Bibihi Shikuriti Kpaɲsibu (Complementary Basic Education (CBE)) kariɲ tuma la nyɛla din daa che ka bihi kamani 182,652 yuuni (2013/14-2016/17) tooi nya sɔɲsim. CBE tuma ɲɔ nyɛla din wuhi ni kobigi puuni, pihiyobu ni apɔin (67 %) n-daa yina ka pihwei ni ayi (92 percent) kɔbigi puuni daa kpe shikuru maɲli;
- Pilila tuma ni o labi maali ka miɛ shikuruduri pisopɔin ni awoi (76) shɛɲa din lura nti pahi bibihi shikuruduri pihinii (80);
- Sɔɲ tampuɲili zaɲ chaɲ SHS Yoliyoli chandi la polo September goli ni ka di nyɛla o yen deela yuun' yini shikuru bihi kamana 353,053 fiisi sheli (GES Council) kpamba ni saɲi nti ni be yo la ka lahi booi shikurubi kura ban pun be Senior High shikuruti maa ni shikuru yɔri;

- Nysla ḡun ti SHS yuun' yini bihi bɔhimbu bukunima;
 - SHS yoliyoli tuma ḡ puuni Secondary Education Improvement Programme (SEIP), miḡ la Senior High Shikuru pala pishi ni ata (23%) din paagi pihinii ni ayobu (86%) kɔbigi puuni ni di naai, ka pihinahi ni ayobu (46) bini pihinu (50) puuni shɛḡa di ni daa kpaḡsi la mi naai, ka bɛ galisi li n-ti ka lahi tahi bihi kamani 10,027 lala shikuriti ḡ ni yoloyoli, nti pahi
 - Ka lahi labisi chichabihi kamani 49,000 ban be Gɔmnanti Shikuriti pihinahi (41) la ni liḡ ḡmahi na bɔhimbu yuuni 2017/18 pulini.
32. 2018 Yuuni pulini, Gɔmnanti nysla ḡun yen:
- Yɛligi Shikuriti liḡ ḡmahi la ka di paagi shikuru gahinda shɛḡa din beni ka lahi ti bɔhimbu bukunima mini wuhibu mini karimbu niama;
 - Yɛligi Bibihi Shikuriti Kpaḡsibu (Complementary Basic Education programme) tuma la ka di paai distrikti pia ni anahi (14) ka di tooi sɔḡ bihi kamani 40,000 ban be shikuriti ni. GES shili maalibu yuuni 2018 puuni, bɛ nysla ban pili CBE distriktinima pishi (20) puuni;
 - N-ti Gɔmnanti Shikuriti sabibu bukunima kamani 25.2 miliyoḡ;
 - Valigi shikuriti pihinu (50) labi maali ka lahi me bibihi bɔhimbu duri kɔbishiyi (200) KG duri;
 - Tuḡi SHS yoliyoli kariḡ la nti shikurubihi ban yen doli na ka lahi me duri din ni tooi baligi shikurubihi kpuxibu galisim la;
 - Chicha Shikurubihi kamani 52,000 n-yen deei chicha Shikurubihi Kpuxibu Liḡ ḡmahira la anfaani kariḡ yuuni 2017/18 pulini; ka
 - Deei BECE bihi ban be Gɔmnanti Shikuriti ni zahimbu yori zaa (100%).
33. 2018 yuuni pulini, Gɔmnanti niḡla nia ni o ku liḡiri kamani GH¢9,258.84 miliyoḡ n-niḡ yaḡili ḡ tuma ni.

Alaafée

34. Ti yi b̄ri ni ti salo mali alaafée ka tumdi ni ti nya SDG din pahiri ata (3) din nyɛ, “b̄mi alaafée ka kpaŋsiri bieri viɛli salo zaa sunsuuni”, Ḡmnanti daa nyɛla ŋun kpuɣi tuma din doli ŋ na yuuni 2017 pulini:

- O daa bola liɣiri din nyɛ GHS0.6bn chaŋ ti tiŋbani alaafée b̄mma la (National Health Insurance Scheme (NHIS)) polo. Dimb̄ɔŋ nyɛla din kpaŋsi ti daashibitinima tuma ka di chani vienyɛla;
- ti yi kana alaafée yaɣili tuma duri polo, ti ni daa nya binshɛŋa m-b̄ɔŋ:
 - o daa mela alaafée karim duri naai tiŋ shɛŋa din doli ŋ na; Sampa, Asankragua, Pantang mini Korle-Bu d̄rikpɛma yulibu shee;
 - District dibaa anahi ashibiti duri gba nyɛla din saɣi naabu. Lala ashibitinima maa mini di ni pahi ni paai shɛm m-b̄ɔŋ, Kumawu vaabu pihiyobu (60%), Fomena pisopɔin ni ayi 72%, Abetifi vaabu pihita ni anu (35%), Takoradi European Hospital vaabu pihinu (50%), ni bɛ tumtumdiba bishigu shee gba nyɛla din paagi vaabu pihwei ayika (89%) ni naabu; Tuma din pahiri ayi nyɛla bɛ ni pili shɛli Tamali Ashibiti titali ni ka di gba paai vaabu pihinu ni anu (55%) ni naabu;
 - Ashibiti bin pia (10) daa nyɛla bɛ ni m̄ri shɛli Bisease, Gomoa Dawurampong, Binpong Egya, Ekumfi Nakwa, Etsii Sunkwa, Biriwa, Akunfude, Jamra Mankrong ni Potsin; di zaa bela Central Region, amaa pumpɔŋ di ni chani shɛm zaa paai vaabu pihiyobu ni ata (63%) k̄bigi vaabu puuni; ni
 - Ashibiti anu (5) daa nyɛla bɛ ni m̄ri shɛli Oduman, Sege, Bortianor, Ashaiman mini Adenta; din be Ankara yaɣili. Di gba m̄bu zaa ni paagi shɛm nyɛla vaabu pishi ni anu (25%) k̄bigi vaabu puuni.
- Shikuruti pisopɔin ni ayopɔin (77) din nyɛ Nesibihi Shikuruti daa nyɛla bɛ ni labisi shɛba laɣ’ ŋmahira ti ban kanli din yiɣisi 54,840 tiŋbani ŋ zaa puuni;
- Kpaɣiis̄ɣu doro daa lahi nyɛla bɛ ni booi shɛli, kamani (0.36%) ka di labina (0.22%) k̄bigi vaabu puuni. Bɛ daa lahi nyɛla ban kpaŋsi paɣid̄ɣisonima Ashibiti chandi ka bɛ kalinli din daa nyɛ 9,658 pa chaŋ 10,101, ka booi tuma du’ zuɣuri paɣid̄ɣisonima kpibu, ka di yi kalinli din nyɛ 100,000 la ni n-labisi na 167.5 zaŋ chani 149.7.

- o lahi tahi Nesinima ban nye yinyahi tibbu tɩŋkpansi zaasa ka ka o nia nyemi ni di sɔŋ baligi ti tɩŋgbani maa Ashibiti shɛŋa din nye yinyahi ashibitinima muxibu;
- O lahi bahi noli ni be kpuɣimi tuuntumdiba ban kalinli yiɣisi 15,667, nesinima 11,573, dɔɣitenima 247, ban yen sɔŋdi kalinli kamani niriba 1,883 ban tuma kpini nesi tuma kanli din nye 938 ni ninvuxu shɛba ban yen sɔŋdi dɔɣitenima bin pia ni anahi (14) ni di sɔŋ kpaŋsi tuma ti tinkpansi ashibininima ni CHPS; ni
- o daa lahi zali zalisi din jɛndi taba nyubu baligibu yuuni 2016 (L.I 2247) puuni ka yɛligi alaafee tumayili shɛŋa din pun beni m maani tima.

35. 2018 yuuni ŋɔ, Gɔmnanti ni niŋ din doli ŋɔ na:

- O nyɛla ŋun yen tuɣi tihiri tidɔhiri kalinsi la, din yen che ka ti' dohira maa mini tishɛŋa din pahi zaa beni din yen che ka ti mali alaafee saha kam;
- O nyɛla ŋun yen kpuɣi vihigu shɛli din yen wuhi o dini yen niŋ shɛm n-tooi nya liɣiri ti Gɔmnanti kparibɔɣ' shɛŋa ka be tooi tumdi be gama zuɣu;
- O ni lahi tuɣi Ashibitinima din na mɛri zaa; ni
- o nyɛla ŋun lahi tuɣi ashibitinima pia (10) mɛbu din zoosim paai pihiyobu ni ata (63%) kobiga puuni, ka di be tinkpansi kamani Bisease, Gomoa Dawurampong, Binpong Egya, Ekumfi Nakwa, Etsii Sunkwa, Biriwa, Akunfude, Jamra Mankrong ni Potsin.

36. 2018 yuuni ŋɔ puuni, Gɔmnanti loya ni o zaŋ liɣiri din nye GH¢4,422.25 miliyoŋ n-tum tuun' shɛŋa din be yaɣili ŋɔ.

Pukparigu

37. Ti yi bɔri ni ti kpaŋsi bindirigu benibu mini pukparilim yɛligibu kamani di ni buɣisi shɛm SDG tuma din pahiri ayi (2) la ni, ka lahi nam tuma n-ti bipola, 2017 yuuni pulini Gɔmnanti yen:

- Yihila 'Bindira Kɔbu mini tuma na', nirabi 201,000 daa nyɛla be ni sabi shɛba yuya niŋ di puuni tɩŋgbani ŋɔ ni zaa; 2,160 daa nyɛla ban naagi University, ka kpuɣi bipolar kamni

1,070. Kulum 121,000mt daa boomi kamani 4,454.98mt, bimbira kamani kariwana, shinkaafa, chikaba, solobiisi, mini íevarivari daa nyela be ni zaŋ sheli n-tari pukpariba ban ka zaasa;

- Traatanima din kalinli yiŋisi kɔbishiya ni pishi (220) daa nyela be ni zaŋ sheli n-tari pukpariba ni neensheŋa kamani mashina din puŋisiri kawana kamani bin kɔbigi ni pihinahi ni yini (141) puuni ni din piŋisiri bindira balibu bin' pisopɔin ni ayopɔin (77) n-ti pukpariba ni be mali tumdi be tuma;

- Di lahi tu ni ti gu ka taŋi zunzuya ban diri ti bindira (FAW) ka tooi nya bindira ti 123,232ha tingbani ŋɔ puuni;

- O daa lahi sɔŋ pukpariba pisopɔin (70) ban guli binkɔbiri ka di nyela binkɔbihi balibu kɔbishi ta ni pihinu (350) ban mali yaa ni nyina ka be ti pukpariba ban be nyɔŋ polo; Binkɔbi baligu ŋɔ kɔbishinahi ni pihita (430,000) daa nyela be ni dɔhi sheba, ka kɔbishita ni pihita ni anu (335,000) nyɛ be ni dɔhi sheba, ni di gu ka taŋi ba zaŋ jendi "Pest des Petite Ruminants" (PPR) ni dɔri bieri kamani "Contagious Bovine Pleuro Pneumonia" (CBPP) zaasa;

- O daa yihila mɔŋ' bɔŋa kɔbiga ni pihawei ni ayi (192) ti districtinima pihiyobu ni anahi (64) lebiginsim din yuli booni 'One-Village-One Dam' tuma tumbu ti tudu polo la;

- O lahi nyela ŋun na kuli che kookoo daa ti pukpara ka di nyɛ GH¢7,600 kparaŋa kam zuŋu ni liŋiri hali di yi niŋmi ka kookoo daa booi tiŋduyani gba, din kuli yen che ka di vieli ti kookoo kɔriba.

- O lahi nyela ŋun kpuŋi kookoo daabiligu ti asanzalinima mini sambaninima zaa sani ka tiri di pukpariba laŋ' bihi ni di yihi tuma polo ka kparaŋi kookoo kɔbu din yen che bihigu chaŋ vienyela tingbani ŋɔ ni;

- O daa lahi labimi yina ni so' sheŋa be ni yen doli n-tari kookoo kobu nema mini binnisma tuhi ku (CODAPEC) din yen che ka pukpariba tooi kɔri nyari bindira mini liŋiri tiri be maŋa.

38. Gəmnanti daa loya ni o tum tuun' sheŋa din doli ŋ na 2018 yuuni ŋ puuni:

- O daa sabila niriba 500,000 yuya ka be ti kpuŋi niriba 2,700 tuuntumdiba ni be be bindira wumsibu mini tuma yaŋa (Planting for Food and Jobs Programme);
- O daa lahi tila kulum din yiŋisi 413,323mt, bimbira 24,898mt ni pukparigu nɛma;
- O daa lahi gbila mɔŋa pihinu (50) ka naagi Tamne, Kornorkle mini vasi wuuni kɔbu la tuuli yaŋili;
- O daa lahi yihila pɔmpinima pihita (30) na, ka gbi kobilisi kɔbiga (100) k ache ka be niŋ vihigu zaŋ chaŋ tudu polo kom soya zuŋu;
- O daa lahi yihila miliyoŋ pishi ni ayɔbu (26 million), nti ti' dɔhira mini PPR (ND1-2, La Sota ni din pahi) din yen sɔŋ nɔgulibo mini binkɔbi baligu wumsibu;
- O daa lahi sɔŋ no' guliba kamani 2,000 ti tingbani ŋ yaŋa pia (10) ŋ zaa, ka 70,000 chaŋ binkɔbi gulibu sani balee ban guli (buhini mini piɛri)
- O daa lahi maali nɛma kpehili shee kamani kɔbigi ni pihinahi(140), ka pahi zaŋi pala pishi ayi ka (18), ka pahi ba din yen paŋiri binii, din kuuri nɛma ni din yen zahindi be puzuri.
- O lahi nyɛla ŋun miɛ bindira tima behigu shee din kuli yen che ka tima maa beni sahakam, di yi ti niŋ ka binnɛma muŋisiri ti bindira di zoobu saha.
- o lahi nyɛla ŋun sɔŋ iŋgamayilinima ni di sɔŋ yɛligi be pukparilim tuma din yen yɛligi li ka di yi 58,880mt m-paai 73,220mt; ka
- di lahi yihila wuntaŋ ni sɔŋdi pɔmpi sheŋa la (solar-powered pump), din yen sɔŋ kookoo pukpariba yuuni 2017/18 ŋ ka di nyɛla salo mini iŋgamayilinima laŋingu sunsuuni.

39. Yuuni 2018 ŋ puuni, Gəmnanti niŋ nia ni o di liŋiri din yiŋisi GH¢598.62 miliyoŋ n-niŋ yaŋili ŋ ni.

Daabiligu mini Feeranima

40. Ti yi bɔri ni daabiligu zooi, ka ti niriba tuma, ka lahi yɛligi nuuni tuunmbaŋsim kamani SDGs yaŋa anii (8) mini awei (9) ni buŋisi li shɛm la, Gəmnanti nyɛla ŋun kpuŋila soya ŋ 2017 yuuni ŋ;

- O le ninvuɣu sheba ban bɔhindi tuma kamani niriba kɔbishi yɔbu ni pihiyɔbu (660) baɲsim ka yina ni neen sheɲa din pa pukparigu nɛma mini din nye pukparigu nɛma kamani (900), ka di 820 nye bɛ ni mali shɛli n-tumdi sabita tuma.
- O lahi gbaai alikawuli kadama, o ni bo polo yika kɔbigi ni anu(105), ka di zaɲ me simiinti duu, din yen sɔɲ che ka ya mebu niɲ alaha.

41. Yuuni 2018 ɲɔ puuni, Gɔmnanti nyɛla ɲun yen;

- Tuɣi wumsi ban kperi binyɛra, ban bɔhindi tuma mini ban maani pukpariba nɛma zaa.
- O ni lahi zaɲ saawara gbaabu n-tum tuma din yen kpaɲsi Feeranima mini iɛngamayilinima zaɲ jɛndi ti nianima ɲɔ polo;
 - O ni pili tuma ka di doli “district” kɔbiga (100), feeraduri kɔbiga (100) tiɲgbani ɲɔ puuni.
 - Ka labi neei tuma duzuɣuri din daa kpiri bin pihinii (80) ka di nyɛla o yen tiri ba la sɔɲsim bielabɛla.
 - Ka zali feeraduri Ashanti, Western mini Northern Region.
 - Ka pili peetro kpaɲ feeradu Western Region.

42. 2018 yuuni ɲɔ puuni, Gɔmnanti loya ni o ku liɣiri din yiɣisi GH¢418.54 miliyɔɲ n-niɲ tuun sheɲa din be yaɣili ɲɔ ni.

Tiɲgbani mini di daaɣiyanima.

43. Ti yi yen nya gbubiri maɲli mini tuun’ suma ti tiɲgbani aɣianima ni, ka di che ka ti bishigu zoi n lebigi doli SDG 15, Gɔmnanti daa kpuyila so’ chibisi ɲɔ 2017 yuuni maa:

- Abe tihi kamani 450,000 ka bɛ daa wumsi ka tari 440,250, ka ko yika 7,337.50 ka di daa bo tuma n-ti niriba kamani 7,500 din daa baligi ti tiɲgbani saɣimbu la, ka lahi filim tuma kalinsi ti tiɲ’ sheɲa bɛ ni gbiri salima la;
- 450ha din daa ga bɔɣabihi din gbaai salima gbibu shee, bɛ ni sɔɣiri kɔri luy’ sheɲa yɔri ni nti pahi luy’ sheɲa din mali tam zaa daa nyɛla ti tuma du’ zuɣu ban su tihi ni biɲkɔbiri tuma ni fa ka tiligi saɣimbu ni; ni
- Tihi kamani 6,300ha ka bɛ daa sa ka 2,458.75ha ban daa pun beni la gba daa nya maaligu.

44. 2018 yuuni, Gɔmnanti nyɛla ŋun yɛn yaligi tuma ti salim' bɔɣa tinsi la ni kamani niriba 7,500 ban pun tumdi la ka bɛ paai 10,000 ka pili tihi sabu kamani 30,000ha n-gili tingbani nɔ zaa. Dimbɔnɔ nyɛmi ni di bo tuma ti niriba 15,000 ka sɔŋsi ti bindirigu kɔbu polo.
45. 2018 yuuni puli ni, Gɔmnanti yɛn zaŋla liyiri kamani GH¢347.34 miliyɔn n-tum yaɣili nɔ tuma.

Ya Mɛbu

46. Ti yi bɔri ni ti nyaŋ gootanima ni kom chandi yɛltɔɣa din tuma yaɣili jɛndi binyɛra taɣibu ni ya mɛbu din bɛ SDGs nima tuma pam puuni la, Gɔmnanti nyɛla ŋun kpuɣi soya nɔ:
- O naai Aboadze mini Nkontompo teeku taɣibu tuma la, ka na bɛ soli ni o naai Adjoa, Blekusu, New Takoradi/ Elimina tuma yaɣili din pahi ayi la, ka Dansoman dini la gba kuli bɛ soli chani naabu.
 - Tuɣi miɛri gootanima ni di taɣi ko' dili mini tingbani saɣimbu tinsi kamani Akora moali tuma din bɛ Agona Swedro, Sakaman, Ejura, Tɛpa mini Goaso.
 - Di daa zaŋla yili din yiɣisi duri kɔbishiyi ni pia ni ayobu (216) la n-ti Ghana polinsi ni bɛ bahi naai, ka yili shɛŋa tuma din bɛ Borteyman-Accra ni Asokore-Mampong, Kumasi gba zaa daa nyɛla bɛ ni zaŋ shɛli ti SSNIT nima ni bɛ bahi naai; ka
 - 1,502 duri yili shɛli din bɛ Saglemi-Old Ningo din paai 5,000 la gba nyɛla din paai kɔbigi puuni vaabu pisopɔin ni anu (75) ni di naai.
47. 2018 puuni, Gɔmnanti nyɛla ŋun yɛn:
- Nyɛla ŋun yɛn pili mɛri teeku taɣibu gooni din bɛ Axim, Cape Coast, Ningo-Prampram, Shama mini Mensa Guinea din bɛ Accra la.
 - M me konkireeti goma Abuakwa South, Tano North, Subin, Effiduase din bɛ Sekyere East District la, Okaikoi Central, Asutifi, Hwidiem, Tafo, Tamale, Ofoase-Korkorben, Odorkor, Bodi, Boanim, Dwinase, Asankragua, Nkrankwanta, ni din kam pahi: ni
 - Yiya mɛbu din duri paai 10,000 Ghana tiŋ' zuɣu (Regional Capital) kam.
48. 2018 yuuni pulini, Gɔmnanti niŋla nia ni o zaŋ GH¢91.48 miliyɔn tum yaɣili nɔ tuma:

Pala

49. Ti yi yɛn lɛbigi ka maali ti soya kamani SDGs yaɣili din pahiri awei (9) ni wuhi shɛm, Gɔmnanti nyɛla ŋun yɛn kpuɣi sohibisi kamani din bɛ 2017 la, kamani dimbɔnɔ:

- Bɛ kuli yɛn tuɣimi maani so' bihi kara kamani 10,250km nti pahi pali jihi kamani soya kamani 10,679km:
- Toontibo n kuli nyɛli zaɗ chaɗ pala mini kodorikonima maalibu, ni ɗa nima mɛbu ka di pam nyɛla din be soli ni di naai kamani teebuli din do gbunni ɗo ni wuhi shɛm;

Teebuli 2: Pala mini Kodorikonima ni mɛ m-paai shɛm

Tuma	2016	2017
Nsawam - Apedwa Road, Kwafokrom- Apedwa	77%	87%
Tarkwa Bogoso-Ayamfuri	96%	100%
Agona Junction - Elubo	98%	100%
Ayamfuri - Asawinso	92%	97%
Wa - Han	58%	74%
Kansaworodo Bypass Phase v	0%	30%
Kasoa Interchange and Ancillary Works	58%	100%
Dualisation of Ho Main Road	0%	21%
Construction of Ho Bypass	9%	67%
Bolgatanga-Bawku-Polmakom	0%	13%
Nkwanta-Oti Damanko (Km0 -50)	35%	39%
Nkwanta-Oti Damanko (Km50-62.3)	13%	35%
Berekum-Seikwa	81%	88%

2018 yuuni ɗo puuni, tuma din doli ɗo na nyɛla din yɛn pili:

- Maalibu maalibu na kuli nyɛla din yɛn beni kamani 11,900km, 22,500km ni 6,500km so' bihi kara, ni pali kara zaa nangbanyini;
- So' bihi kara kamani 56km, 30km pali kara nti pahi Volta Kuligi din be Volivo biriji la maalibu kuli bela soli, palikpeen' shɛɗa din maalibu kuli íia n-nyɛ, Nsawam-Apedwa palli (Kwafokrom-Apedwa palli), Tamali-Yendi palli, Bolgatanga-Bawku-Polmakom, Nkwanta- Oti, Damanko palli Oti Damanko-Nakpanduri palli, Berekum- Sekwa palli, Enchi-Dadieso palli, pali kara maa pala ayi niɗbu, Ho palli zuɗusaa tinɗ chandiba palli niɗbu, Pokuase pali' karili, Kumasi pala nti pahi gootanima yihibu tuma.

50. Yuuni 2018 puuni, Gɔmnanti niɗla nia ni o zaɗ liyiri kamani GH¢532.69 miliyɔɗ n-kpe yaɗili ɗo tuma maa ni.

Tuma

51. Gɔmnanti ni kpaŋdi o maŋa ni o bo tuma ti bipolar la, din be SDGs yaɣi yini ni(1) la mini yaɣili din pahiri anii(8) la zuɣu, tuma ŋo mini yaɣi sheɣa daa nyɛla din pili:

- Be daa bola tuma n-ti 107,115 ka di nyɛ yaɣi shɛli bɛ ni boli bipolar tuma kpuyibu pubu la (YEA), ka niriba 62,115 be YEA pubu ni, ka 45,000 bi' pola mi be sabita kpaŋsibu pubu MMDAs ni daa yi shɛli ni na.
- O daa lahi nyɛla ŋun kpaŋsi niriba 16,238 kalinli zaɗ tahi bɔba ni yaɣa ni, ban daa sabi bɛ yuya ni bɛ bɔri tuma la n-ti bɔba ni yaɣa tumadurii (PECs) la, ni iɛngamayili tumaduri (PEAs) la. Niriba pihwei (90) zuɣu daa nyɛla (PEAs) ni tahi sheba sambani ni tuma zuɣu pɔi ka bɛ naan kpari tuun' tumdiba ban be sambani ni kpuyibu soli la.
- O daa lahi le bipola 7,639 baɗsim zaɗ jendi nuuni tuun' baɗsim polo ni bɛ ni yɛn niɗ shɛm ka lala baɗsim maa zoo bɛ tuma tumbu yaɣa puuni. O daa lahi zahim niriba 35,051 zaɗ jendi bɛ tuun' baɗsim maa polo, ka niriba 2,007 nyɛ masanima ka bɔhindiba ban pa masanima maa daa nyɛ 170 ka nyɛ ban kpera.

52. Yuuni 2018 ŋo puuni, tuun' sheɣa bɛ ni yɛn pili m-bɔŋo:

- o yɛn pahila YEA niriba kpuyibu ka di yi ɣɔ,ɛɛf nɔchaɗ ɛɔ,ɛɛɛ;
- o lahi ni le ban bɔhindi baɗsim kamani niriba 8,000 zaɗ jendi nuuni baɗsim yaɣa sheɣa, ka niriba 1,400 nyɛ ban deei baɗsim jendi binyɛra gbubbu mini di maalibu baɗsim ka zahim ka paasi niriba tusa anahi ni anu (45,000) ban saɣi naabu la puuni.
- Be daa niɗla vihisi kamani 350 ka ti niriba 4,000 ban daa bɔri tuma ka di sɔŋ m-baligi tuma kalinsi fabila kɔbiga puuni vaabu pihwei (90).

53. Yuuni 2018 puuni, Gɔmnanti loya ni o di liɣiri din yixisi Ghɔ388.62 miliyɔŋ n-niɗ tuun' sheɣa din be yaɣili ŋo ni.

ƙ ilelini Bisrisuɗ

54. O ni lo nia ni o tuhi n-nyaɗ fara, din mini SDGs nia din pahiri anu (5) mini zaɣ' yini (1) la. 2017 ŋo puuni, Gɔmnanti daa kpuyila tuma ŋo sheɣa o tuma puuni ni:

- o lahi yina n-ti bo alaafee sɔ̃nsim n-ti Kaayaayobihi kɔ̃bishinu (500) ban be Kumasi ni di sɔ̃n n-ti ba alaafee ka lahi le bɛ kɔ̃bishinahi (400) baɔ̃sim din yɛn kpãsi bɛ biɛhigu mini bɛ nuuni tuun' baɔ̃sim polo.
- Ka sabi bihi shikuriti kɔ̃bishiyi ni pihinu ayi kani (248) yuya ka ti shikuriti din pun beni kɔ̃bishita ni pihiyobu ni ayi (362) shɛhiragbana, ka lahi sɔ̃n bi' shɛba ban mali yelimuɔ̃sira bihi kɔ̃biga ni pihinii ni anahi (184). Bihi ban ka alaafee (PWDs) gba bihi kɔ̃bishiyi ni pihinii yini kani (279) daa nyɛla o ni sɔ̃n shɛba ka di nyɛla o sɔ̃n ba mi n-jɛndi bɛ yiɔ̃a biɛhigu mini tuma baɔ̃sim.
- o daa lahi yina ni goli kam LEAP laɔ̃ɔ̃mahira yobu;
- o lahi faagi ninvuɔ̃' shɛba bɛ ni zu n-kɔ̃hi la niriba kɔ̃bigi ni pihinu ayi kani (148) ka bɛ niriba kɔ̃bigi ni pihinahi yini kani (139) nyɛ bihi, ka niriba awei (9) mi nyɛ zaɔ̃' kura. Bɛ lala niriba ɔ̃ na nyɛla ban nyari yuligu mini gulibu luɔ̃' shɛɔ̃a din maha shee:
- Bihi 1,677,322 lahi nyɛla Gɔ̃mnanti ni dihiri shɛba yim biɛɔ̃u kulo kam puuni, ka di daliri nyɛla o ni daa gbaai alikawuli ni o ni tum tuun' shɛli din yuli booni Ghana shikuriti dihibu tuma ti tingbani ɔ̃ yaɔ̃a zaa la.

55. 2018 ɔ̃ puuni, Gɔ̃mnanti ni tum tuun; shɛɔ̃a din doli ɔ̃ na:

- o ni yina ni laɔ̃insi din yɛn che ka niriba baɔ̃ ti ni yɛn doli so' shɛɔ̃a n-nya suhupielli ti yi ti yɛn niɔ̃ ti daasambilimananima piibu piibu mini di nyaɔ̃a 2018 maa ni:
- o ni lahi yina n-kpãsi paɔ̃aba ni viɛnyɛla din yɛn che ka bɛ ni tooi sɔ̃n m-bo maaligu n-ti zaba din beni.
- ni lahi tuɔ̃i dundɔ̃ni zoobu wuhibu ni wuhibu zaɔ̃ jɛndi tuma bobu baɔ̃sim ni din yɛn sɔ̃ndi bibihi shikuriti ka bɛ tooi kpãndi bɛ maɔ̃a m-paari di ni tu ni bɛ kpãndi bɛ maɔ̃a shɛm.
- Ka na kuli lahi che ka shikuru bihi dihibu maa na kuli beni sahakam.

56. 2018 yuuni ɔ̃ ni, Gɔ̃mnanti loya ni o di liɔ̃iri Gh¢61.38 miliyɔ̃n ni di sɔ̃n ka o tooi pili tuma yaɔ̃ili ɔ̃:

Zalisi Zaɔ̃ Tum: Gɔ̃mnanti ni niɔ̃ nia ni o niɔ̃ Binshɛɔ̃a:

57. O niɔ̃ndi kpãnmaɔ̃a ni o lɛbigi ti daabiligu ka bo tuma ti niriba maa zuɔ̃u, zalisi din yɛn sɔ̃n daa nyɛla o ni yihi shɛli na 2017 yuuni maa, ka di nyɛla dimbɔ̃ɔ̃nima ka bɛ daa zaɔ̃ na ka di tumdi tuma 2017 maa:

- o daa zaɔ̃isila farigu shɛɔ̃a din doli ɔ̃ na:
 - Kɔ̃bigi puuni vaabu yini shɛli bɛ ni daa zaɔ̃ pa binshɛɔ̃a ti ni íiri kperina ti maani binyɛra mini mashina zuɔ̃u la.
 - Kpam farigu zaɔ̃isibu;

- Loorinima neembɔra íi n–kpena farigu zaɣisibu.
- Fandi din nye yelimaŋli ka di VAT/NHIL nye 5.0 kɔbigi puuni vaabu la gba daa nyela din yihi.
- Ti’ sheŋa be ni bi maali yaɗɗ ka di nyela be íili mi kpena sambani ni ka di VAT/NHIL nye 17.5 kɔbigi puuni vaabu la gba daa nyela be ni yihi sheli; ka
- Fari’ sheŋa di ni daa íia ni kaayaayonima yɔma, ka di pa Gɔmnanti zaligu la daa nyela din yihi.
- 17.5 kɔbigi puuni vaabu din nye di VAT la daa nyela be ni yihi sheli ka zaɗ VAT/NHIL din zaligu nye ata (3) kɔbigi puuni vaabu la n–ti ban kɔhiri biela biela mini pampamnima zaanima.
- Jintɔriba daa yina ti zali zaligu ni di yihiri liyiri sɔŋdi Zongoninima liebiginsim tuma.
- ‘District’ zaɣ’ yini, feeradu zaɣ’ yini zaligu la daa nyela jilimalana zuɣulana ni daa yihi sheli na silimiingoli ‘August’ biɛɣu pishi ni anu dalibisili yuuni 2017, (25th August, 2017), ka lahi naagi baɗsim mini laɣidibo zahimbu din buyisibu nye 462 ka 191 di puuni gbaagi 102 ‘Districts’ sheŋa be ni daa pii sheŋa ni di pili tuma la. Dimbɔɗ nyela din ni tooi che ka be kpuyi niriba 250,000 tuma ni.

58. Yuuni 2018 puuni, Gɔmnanti nyela ŋun yen pili sɔŋsim ŋɔ sheŋa din yen sɔŋ kpaŋsi ti Ghananima bishigu toontibo:
- M–boogi niɣilimbuɣum farigu din be 2018 ni, ni di sɔŋ n–che ka niɣilimbuɣum farigu be alaha n–ti ban mali li kuri be bukaatanima.
 - Ka kpaŋsi liyiri din yi lotonima ni na deebu, di mini be ni yen yihirila farigu sheli din íi VAT zuɣu maa zaa yoli.
 - N yiɣisi pili MDA wuntaŋa ni chaajiri laati sheŋa duu zuɣusaa la nɛma laɣimbu, din yuli booni Gɔmnanti chani ni o laati, “**Government goes Solar**” din yen booi Gɔmnanti ni diri laɣi sheli n–niŋdi o ni tiri salo binsheŋa ni.
59. Di yen yihila nambanima na din ni tooi kpe ti (National Identification System) maa puuni. National service nima kamani 4,000 nyela be ni yen zaɗ shesba ka be kpehi aía kam din be tingbani ŋɔ ni Kompiita ni.

- be nyela ban yen zaŋ be kpalanzuya gbuni GET FUND nima m-bo liŋiri soŋ shikuru kariŋ ka di che ka Ghanima tooi yina ni be kurzoo din yen soŋ shikuru karimbu;
- Kpuŋi binyera zaŋ haayi mini Gɔmnanti niriba zaŋ kpehi tumani ka di nyela napoŋ sheli din yen soŋ ka ti nyari liŋiri din ni che ka ti filim ii' sheli din ii Gɔmnanti tuma yaŋili maa;
- Pili (National Builders Corps (NBC)) la, ni di ti niriba tuma.
- Akufo Addo tuma din nye daabilim liebigibu (AAPET) nyela din yen: Ku arizichi n-niŋ pukparigu mini di daabiligu tuma ni, din kuli yen che ka tuma yi polo lala yaŋili maa;
- M-baligi farigu ti bi' pola ban na nye yuun' pihita ni anu polo bee ban na bi paai ka pili walima be maŋmaŋa la;

NAABU

60. Yuuni 2018 ŋo puuni, Gɔmnanti nyela ŋun kpuŋi napoŋ ni o liebigi daabiligu din chaŋ ti tam daantalisi anu sheŋa din beni ŋo: Pukparigu, Misbu, Feera tuma, Tuma nambu, daabiligu mini binyera liebigibu. Di nyela din yen tum jendi iileli puuni yelibora kamani shikuru, alaafee, kom ni sabita. Bajeti ŋo nyela din yooi soli ti Ghana bilichini kam, ni ninsali kam ŋun yen be tiegbani ŋo ni yuuni maa zaa.
61. Din bahindi nyaana, Bajeti maa ti ti la yolisim din mali yaa ni di soŋ ti ka ti tooi laŋim tum m-pali ti liebiginsim nianima la. Cheliya ka ti zaasa mali tahima dama "tahama ni be sheli, soli kuli yen benimi saha sheli kam".

Bachinima Gbunni(Bajeti Bachinima)

Vihi wuhi tuma ni tum shem: Di nyela saha sheli Gɔmnanti ni yen yina nti wuhi tiɲbihi o ni tum tuun' sheɲa ka wuhi di ni daa tum shem, ni din yi di ni na. Dimbɔɲɔ ni tooi jendila tiɲgbani nɛma ni arizichi mini aƙia sheɲa bɛ ni zaɲ niɲ o nuu ni.

Bajeti: Bajeti nyela laasabu sheli din sabi doya n-wuhiri liɲiri ni yen di yi luɲ' sheli na ni di ni yen di shem. Shɛhira kamani, yilinima yi maali laasabu n-wuhi bɛ ni mali liɲ' sheli, ka lahi wuhi bɛ ni yen piri li shem n-doli bɛ ni yen di li shem, (Kamani yili yɔri, laati mini kom yɔri ni bindirigu).Di yi niɲ ka bɛ na bɔri liɲiri sheli, dinɲuna, bɛ ni bola soli m-pahi bɛ nyamma, ka lahi filim bɛ ni diri liɲiri shem bee ka bɛ deei laɲ' paɲda.

Bajeti liɲiri di n-yaxi: Dimbɔɲɔ niɲdimi saha sheli Gɔmnanti ni yi di liɲiri yaxi o ni nya sheli la.

Bingahinda zuɲu yɔbu: Dimbɔɲɔ nyela laɲ' sheli Gɔmnanti ni di tuun' gahinda zuɲu kamani palo, shikuriti, ashibitinima, kɔdorikonima, soli chanda, kom soya, maƙina ni din kam pahi.

Tuun' tumdiba laɲ' ɲmahira yɔbu: Lala yɔri ɲɔ maa n-nyɛ tuun'tumdiba yɔri, liɲiri yɔbu din jendi tuun' tumdiba yɔri, penshin, laɲiyora. Di ni yɔri sheli n-tiri Gɔmnanti tuun' tumdiba.

Lɛbiginsim yikperilaannima (DPs): ɲɔ wuhirila tiɲgbani sheɲa mini laɲiɲgu sheɲa ban pahiri tiɲgbani sheɲa ban bɔri lɛbiginsim zuɲu ni bɛ tooi pali bɛ lɛbiginsim nianima. DPs nima ɲɔ ni tooi nyela tinduyanima laɲin' bɔbigu kamani Andunia liɲiri pɔɲ (**IMF**), Andunia Banchi, Africa lɛbiginsim Banchi(**AFDB**). Bee din nyɛ laɲiɲgu ayi ko tiɲgbani kamani Germani, United States of America (USA), ni din pahi.

Yuuni Bahigu Nema daa dubu mini di siɲisibu: Yuun' sheli bɛ ni kpahinda maa nɛma daa dubu mini di siɲisibu December goli ni.

Liɲiri din yaxi: Dimbɔɲɔ nyela saha sheli Gɔmnanti ni diri liɲiri yaxiri di bajeti zuɲu shem.

Pina: Dimbɔɲɔ nyela liɲiri sɔɲsim sheli lɛbiginsim yikperinima ni ti Gɔmnanti ni o zaɲ tum tuma ka bi yoli shem.

Pina din chani Gɔmnanti yaɣi sheɣa ni: Dinnima n–nye laɣ’ sheɣa yɔbu din nye zaligu n–ti Gɔmnanti kam ni District Assemble Common Fund (DACF), Road Fund, Ghana Education Trust Fund (GETFUND), Petroleum Related Fund, National Health Fund, ni din kam pahi.

Dundɔɣni tuma laasabu dariza (GDP): Dimbɔɣo yerila tingbani ɲo nisma mini tuma zaa laasabu dariza ni nye sheli saha sheli puuni.

Tinduya ni Laɣisɔɣda: Dimbɔɣo wuhirila ti tingbani maa ni mali tinduya ni laɣ’ ɲmahira ka di yen tooi da nɛma mini tuma shɛm tinduya ni saha sheli. Di lahi nyela din sɔɣdi dundɔɣni liɣiri ka di mali yaa di yi maɣisi di taba.

Nɛma daa dubu mini di siɣibu: Dimbɔɣo nyela nɛma daa ni duri ka siɣisiri shɛm tingbani puuni. **Nyɔri yɔbu:** Dimbɔɣo nyela nyɔri sheli Gɔmnanti ni yora o yi ti paɲ liɣiri.

Laɣipaɲda sama labi yo: Dimbɔɣo nyela laɣ’ sheɣa di ni yɔri tiri tingbani sheɣa Banchinima, ni liɣiri laɣiɲgunima ban paɲ Gɔmnanti liɣiri ni o zaɲ tum lebiginsim tuma. Laɣ’ paɲdiba ɲo ni tooi nye ban be tingbani ɲo ni bee tinduya ni.

Tingbani bɔmma ni nyamma tarisi: Dimbɔɣo nyela zahimbu so’ sheɣa di ni mali zahindi tingbani maa bɔmma ni nyamma ni chani shɛm. Shɛhiranima nye; Bɔmma ni nyamma zoobu, nɛma shaara, tuma nyabu zaashɛhi ni taɣi shɛm, daabiligu ni tinduya ni chani shɛm, Gɔmnanti bɔmma ni nyamma ni diri nasara bee di ni luri shɛm ni Ghana zaa banki nianima ni che ka liɣiri yela be shɛm zaɲ chaɲ be ni bɔri ka nyari liɣiri shɛm.

GPD sheli Kpam yela ni bi pahi: Dimbɔɣo nyela bɔmma ni nyamma laasabu sheli dundɔɣni nɛma ni tahiri shaara ni paai shɛm.

Laɣ’ nyara din pa farigu: Gɔmnanti laɣ’ nyara din bi yi farigu ni na, kamani laɣ’ sheli nira ni yen yɔra a yi bɔri soli bee laansiisi, binyɛra zaɲ tum tuma yɔri, ni yɔri din lahi pahi pahi.

Laɣ’ diri sheɣa din pahi: Dimbɔɣonima nyela laɣ’ sheɣa din yo zaɲ jendi be ni mali niɣilimbuxim tumdi tuma ka farigu sheli be di puuni.

Liɣiri din gba kperina: Niɣilimbuxim farigu din yi kpam nyabu ni na.

Laɣ’ sheɣa din gba kperi na: Dimbɔɣo nyela ti ni nyari sheli ti niɣilimbuxim yaɣili farigu ni ka di ii ti kpam nɛma zuɣu.

Tuma zoosim ni paai shem: Ghana bɔmma ni nyamma ni yen zoi shem yuuni puli ni.

Gɔmnanti mini Sabiila kpalanzuya gbunibu (PPP): Dimbɔɔ nyɛla Gɔmnanti mini Sabiila ni layim ni bɛ tum tuma bee n-ti sɔɔsim shɛli di ni tu ni Gɔmnanti tum.

Lixiri nyabu: Dimbɔɔ nyɛla laɣ' shɛli zaa Gɔmnanti ni deerɛ ni di tumdi tuma din nyɛ din yi dundɔɔni mini tinduya ni zaa.

Salo Sɔɔsim: Gɔmnanti boori yɔri lixiri n-tiri niɣilimbuɣim mini kom tuma yilinima, ni kpama zuɣu n-tiri salo.

Salo tɔhibu: Biserisuɔ toto (Social Security) mini tiɔgbani insurance yilinima(SSNIT) yina ti tɔhi kɔbigi puuni vaabu 2.5 n-ti tiɔgbani alaafɛe bɔmma yilinima (National Health Insurance Schem).

Sɔɔsim: Dimbɔɔ nyɛla lixiri sɔɔsim shɛli Gɔmnanti ni tiri tiɔbihi ni di sɔɔ baligi bɛ yɛlimuɣisira.

Kasitali: Dimbɔɔ n-nyɛ saha shɛli Gɔmnanti ni yen tiri lahibali din pali, ka lahi doli saha zaɔ ɔɔni tumdi tuun' shɛɔa n-tiri tiɔbihi.

Nema mini Binyera zaɔ tum tuma: Dimbɔɔ nyɛla laɣ' shɛli Gɔmnanti ni yɔra zaɔ ɔɔni tumdi tiri salo.

Fukumsi Lay' yɔra: Fukumsi lay' yɔra nyɛla din jendi alikauli din bɛ Asambulinima (MDAs) mini bɔmma ni nyamma minister tumayilinima sunsuuni ni sam' shɛɔa din na zaya ni di yo n-jendi 2016 Bajeti la n-ti tuma du'shɛɔa.

Dariza Pahibu Farigu(VAT): Dimbɔɔ nyɛla laɣ' shɛɔa bɛ ni pahiri nema zuɣu bɛ ni maani li saha shɛli.

